

УДК 94 (47+57) «1917»
doi: 10.15421/1717139

Сучасний вимір «червоного Жовтня» 1917-го: суб'єктивні роздуми з нагоди ювілейної дати

В. В. Іваненко

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпро, Україна

Розглядаються і узагальнюються деякі концептуальні, ідеологічні, історіографічні й конкретно-історичні аспекти генези виникнення, перебігу та здійснення революції 1917 року в Росії як однієї з найпомітніших подій світової історії ХХ ст. Констатовано, що ця революція, породжена комплексом об'єктивних чинників соціально-економічного і політичного характеру, невіршеністю найгостріших питань суспільства (аграрного, робітничого, національного, культурного), перманентним відставанням Росії від передових країн за темпами і масштабами модернізаційних процесів, різко посилені руйнівними наслідками Першої світової війни, призвела до падіння царизму, самодержавства, імперії і сходження на правлячий Олімп більшовизму як найрадикальнішої течії в російському соціалістичному русі, відкрила простір для докорінних трансформаційних перетворень, що супроводжувались не тільки забезпеченням назрілих і довгоочікуваних змін в країні, а й формуванням та утвердженням жорстокого тоталітарного режиму, розпалюванням соціально-класової ворожнечі, насадженням жупела «революційної доцільності», беззаконня, насильства, масованим наступом проти власного народу (голодомори, репресії тощо). Тому, наголошується в статті, Російська революція навіть через сторіччя після її вчинення продовжує залишатись в епіцентрі наукових, медійних та суспільних дискусій і пристрастей, але здебільшого не стільки своїми конкретними подіями, скільки у річищі політичних наслідків, впливу її імпульсів та сигналів для наступних доль Росії, СРСР, світу.

Ключові слова: революція; переворот; Росія; Україна; суспільство; влада; політичні сили; більшовики; модернізація

Modern treatment «Red October» of 1917: subjective reflections on the occasion of the anniversary

V. V. Ivanenko

Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine

Some conceptual, ideological, historiographical and concrete historical aspects of the genesis of the appearance, course, and realization of Russian revolution of 1917 as one of the most notable events of world history in the 20th century are considered and summarized. This revolution is stated to have been generated by a set of objective factors of socio-economic and political character, the critical unresolved issues of society (agrarian, labor, national, cultural), permanent lag of Russia from progressive countries concerning the pace and scale of the modernized processes, which were sharply enhanced by the devastating effects of World War I, led to the fall of tsarism, autocracy, empire, and the ascent of Bolshevism as the most radical trend in Russian socialist movement to the ruling Olympus, opened the space for radical transformational changes which were accompanied not only by ensuring of long-awaited changes in the country, but also by formation and establishment of a brutal totalitarian regime, fomentation of social and class enmity, imposition of the «revolutionary expediency», lawlessness, violence, massive attack against their nation (famine, repression, etc.). Therefore, it is stated in the article that the Russian revolution, even in a century after its fulfillment, keeps on remaining in the center of scientific, media and social discussions and passions, but not so much because of its concrete events, but mainly because of the flow of political consequences, of the influence of its impulses and signals on the fate of Russia, The USSR, the world.

According to the regarded and outlined material, a number of lessons for Ukrainian present days have been substantiated. In particular, it is said that the revolutions happen there and then, where and when the reforms do not «work» or «tow», not giving a publicly expected result; that the social content and preventing the excessive division of society into the poor and super rich are alpha and omega, the quintessence of any social transformations; that the ruling regimes have to create the most favorable conditions so as to provide each person with the guarantee of his security protection, the whole spectrum of civil rights and freedoms; that the urgent need is the development and implementation of the thoroughly balanced strategy of national consensus, which is built on the principles of modern and understandable national idea, adequate, truthful (not emotional and opportunistic) perception of our recent historical and cultural heritage etc.

Keywords: revolution; radical change; Russia; Ukraine; society; government; political forces; the Bolsheviks; modernization

Цитування даної статті: Іваненко В. В. Сучасний вимір «червоного Жовтня» 1917-го: суб'єктивні роздуми з нагоди ювілейної дати / В. В. Іваненко // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2017. – Т. 20. – № 10. – С. 105-114. doi: 10.15421/1717139

Citation of this article: Ivanenko, V. V. (2017). Suchasnyy vymir «chervonoho Zhovtnya» 1917-ho: sub'yektyvni rozdumy z nahody yuvileynoyi daty [Modern treatment «Red October» of 1917: subjective reflections on the occasion of the anniversary]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 20 (10), 105-114. doi: 10.15421/1717139 (in Ukrainian).

Received: 23.09.2017

Accepted: 24.10.2017

Современное измерение «красного Октября» 1917-го: субъективные размышления по случаю юбилейной даты

В. В. Иваненко

Днепропетровский национальный университет им. Олеся Гончара, Днепр, Украина

Рассматриваются и обобщаются некоторые концептуальные, идеологические, историографические и конкретно-исторические аспекты генезиса возникновения, хода и осуществления революции 1917 года в России как одного из самых заметных событий мировой истории XX века. Констатируется, что эта революция, порожденная комплексом объективных факторов социально-экономического и политического характера, нерешенностью острейших вопросов общества (аграрного, рабочего, национального, культурного), перманентным отставанием России от передовых стран по темпам и масштабам модернизационных процессов, резко усиленных разрушительными последствиями Первой мировой войны, привела к падению царизма, самодержавия, империи и восхождению на правящий Олимп большевизма как самого радикального течения в российском социалистическом движении, открыла простор для коренных трансформационных преобразований, сопровождавшихся не только обеспечением назревших и долгожданных изменений в стране, но и формированием и утверждением жесткого тоталитарного режима, разжиганием социально-классовой вражды, насаждением жупела «революционной целесообразности», беззакония, насилия, массированным наступлением против собственного народа (голодоморы, репрессии и др.). Поэтому, подчеркивается в статье, Российская революция даже через столетие после ее свершения продолжает оставаться в эпицентре научных, медийных и общественных дискуссий и страстей, однако во многом не столько своими конкретными событиями, сколько в русле политических последствий, влияния ее импульсов и сигналов для последующих судеб России, СССР, мира.

Ключевые слова: революция; переворот; Россия; Украина; общество; власть; политические силы; большевики; модернизация

Постановка проблеми. В українській історіографії за часів незалежності події Російської революції 1917 року з цілком зрозумілих причин відійшли на другий план. А якщо ж про них і згадується в науковій літературі, засобах масової інформації (та й на побутовому рівні), то здебільшого в негативному ключі, як чинник, що стимулював відкриття своєрідного «ящика Пандори» з його бідами і трагедіями для українського народу. В свою чергу увага вітчизняних істориків сфокусувалася переважно на поглибленому осмисленні й переосмисленні тогочасних революційних процесів в Україні. Проте все ж таки не варто забувати, констатує знаний київський історик С. Кульчицький, що «Українська Центральна Рада діяла в рамках політичного простору Росії...», а відтак «Українська революція виявилася частиною Російської, а не самостійним явищем» [6, с. 60].

Тож аби краще і повніше пізнати генезу національної революції, її коріння, строкату динаміку перебігу, особливості та наслідки, доцільно звернутись до сучасного «прочитання» й Російської, яка, без перебільшення, стала однією з найпомітніших історичних подій XX сторіччя (поряд з двома світовими війнами, крахом СРСР та його «сателітів» в Європі), взагалі була «поворотним пунктом в історії людства» [4, с. 8], за словами авторитетного британського історика-радянолога Е. Карра, не поміченого, до речі, в симпатіях до комуністичних ідей. Тим паче що до цього спонукає й слухна нагода – її віковий ювілей. Адже як би хто не сприймав цю знаменну подію (одні продовжують славити як історичну віху у звільненні великих мас людей праці від гніту, інші – проклинати як злочин і катастрофу), саме її соціальні імпульси та сигнали, як першого відкритого виклику капіталістичній системі, багато в чому змінили уявлення

про характер, напрямки та масштаби модернізації не тільки власне Росії, а й подальшого розвитку світової цивілізації в цілому. «Минуле ніколи не буває мертвим. Воно навіть не пройшло», – мудро сказав колись американський письменник, лауреат Нобелівської премії з літератури У. Фолкнер. Тому маємо спокійно, неупереджено, без емоцій і політиканства відтворювати й тлумачити цей історичний феномен, показуючи його об'єктивно, виважено, всебічно, а не лише як жупел для пояснення найбільш драматичних й болючих сторінок нашого недавнього минулого, його справжніх «оголених нервів».

В історії цивілізаційного поступу різних країн, народів, націй можна віднайти безліч неоднозначних, контрверсійних, а то й взагалі взаємовиключних подій, які, тим не менш, сталися, стимулювавши до певних дій одних і розчарувавши інших. При цьому масштаб поляризації протилежних суспільних сил чи груп зростає до загальнонаціонального, коли йдеться про події революційного, ультрарадикального спрямування. Насамперед про самі революції*, розмаїття яких вирізняють, як правило, за характером, рушійними силами та наслідками, тобто в органічному взаємозв'язку і взаємообумовленості всього спектра причинно-наслідкових чинників, не абсолютизуючи чи неправомірно применшуючи якийсь один з них.

Натомість на рівні політикуму, мас-медіа, побутових практик діють, судячи з усього, інші оціночні критерії та мотивації пізнання революцій, де під впливом цілком очевидної політико-ідеологічної кон'юнктури панує суто емоційна, ірраціональна і навіть примітивна риторика, більше схожа на пропаганду. Коли, скажімо, одні й ті самі революції (утім, як і інші історичні події) буквально «з

точністю до навпаки» сприймаються в означеному сегменті суспільного життя і в серйозних наукових колах, не заангажованих обрисами «світлого майбутнього» від влади. Стосовно України додамо: нерідко аналогічні історичні процеси тут зовсім по-різному інтерпретуються на Заході та Сході, продукуючи, по суті, й різні «істини» – «львівсько-галицьку», «харківсько-слобожанську», «донецьку», «дніпропетровську»... Безумовно, такий підхід не має нічого спільного ані з правдою історії, ані з апробованою в Україні та світі науковою методологією її пізнання.

І ще одне попереднє зауваження, перш ніж приступити до безпосереднього розгляду предмета дослідження: про співвідношення дефініцій «революція» – «еволюція» в контексті суспільного (людського) розвитку.

Еволюційна парадигма порівняно з революційною – радикальною (найчастіше дуже жорсткою) є, звісно, більш м'якою (хоч подеколи й не менш болючою для достатньо великих мас людей), а відтак значно привабливішою, даючи змогу правлячому класу діяти спокійно, безперервно, послідовно, на упередження, себто оперативно реагувати на внутрішні та зовнішні виклики, здійснювати назрілі модернізаційні процеси відповідно до зростаючих потреб соціуму, забезпечуючи таким чином якісні прогресивні зміни в ньому. Здавалося б, навряд чи можливо всерйоз заперечити, а тим паче спростувати цю абеткову істину, оскільки її переваги, що називається, на поверхні. І світ має безальтернативно рухатись саме в даному стратегічному напрямку, відкриваючи простір для продукування та реалізації перспективних інноваційних ідей, проектів і починань, покликаних неухильно стимулювати підвищення якості людського життя, подолання соціальних, національних, релігійних, міждержавних та глобальних конфліктів і проблем, вдосконалення планетарної цивілізації в цілому.

Проте історична пам'ять зберігає й продовжує фіксувати чимало критичних ситуацій у практиці функціонування окремих країн, коли вихід з них вбачався лише один – революційний, коли градус суспільних протиріч та пристрастей досягав максимальних точок кипіння. Згадаємо хоча б класику – революцію середини XVII ст. в Англії, Велику Французьку революцію кінця XVIII ст., європейські революції середини XIX ст. (Австрія, Угорщина та ін.), революційні війни в США, Німеччині, Китаї та інших країнах, які, за загальним визнанням, й рухали їх до нинішніх висот суспільного прогресу.

Та і в долі України революції залишили виразно помітний слід [8].

Звичайно, це були справжні потрясіння для великих мас людей, що супроводжувались і кривавим перебігом подій, і громадянськими побоїщами з багатотисячними й мільйонними жертвами, і шокує болісною руйнацією усталених життєвих

цінностей та ідеалів. Але іншої альтернативи виходу із тупика, схоже, ні тодішні, ні сучасні суспільні сили не знаходили, орієнтуючись переважно на динамічний, «руйнівний» варіант подолання криз й розв'язання назрілих загальнонаціональних завдань, включення в цей процес найбільш знедолених чи пригнічених верств населення, вуличної стихії.

В цьому ж ряду, безсумнівно, й найрезонансніша революція першої чверті XX ст. – Російська, котра 100 років тому неабияк «збурила світ», відкривши шлях до практичної реалізації на гігантській території від Балтики до Тихого океану небаченого ще ніде й ніким, прямо скажемо, фантастичного соціально-політичного проекту, сформованого на засадах комуністичного вчення К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна. Відтоді цей проект з його відверто зухвалими викликами капіталістичній моделі організації суспільного життя надовго прикував до себе увагу планетарної спільноти як один з найбільш значущих у минулому сторіччі (хоч як хто до нього ставиться), фіксуючи прагнення багатьох людей на різних континентах краще пізнати сутнісні ознаки російсько-радянського феномена. Не випадково, мабуть, в літературі побутує думка: якщо XIX століття пройшло певною мірою під знаком Великої Французької революції, то XX - те – Російської [3, с. 4].

Навіть розпад СРСР і крах його міжнародного дітища – світової соціалістичної системи, на наш погляд, не тільки не послабили, а навпаки, посилили інтерес до революційного минулого як висхідної точки руху більшовицької Росії до омріяного її вождями суспільного ладу під назвою «соціалізм». Адже при всій зовнішній протилежності подій 1917 і 1991 років певна внутрішня схожість між ними все-таки очевидна. Та й сам по собі наш бурхливий час з його ключовими маркерами не простої відмови й руйнації старого, віджилого і такого ж важкого, амбівалентного творення нового, мучинецької ломки звичних традицій та підвалин життя дозволяє значно глибше зрозуміти політичні, соціокультурні та психологічні процеси сторічної давності, їх вплив на подальшу долю країни, формування тоталітарного політичного режиму як антипода демократії й людської гідності.

Мета дослідження – з'ясувати і розкрити сутність, особливості та політичні наслідки Російської революції 1917 року, виявити і обґрунтувати її повчальні уроки для нашого сьогодення, в першу чергу українського.

Історіографія. Про революцію в Росії написано, видано й захищено «говерли» найрізноманітнішої літератури (наукові монографії, нариси, статті, аналітичні огляди, дисертації, мемуари, збірки документів, публіцистика, художні твори тощо), один перелік якої зайняв би сотні сторінок. Напевно, не буде перебільшенням сказати, що цей тематичний блок – один з найясніших в історіо-

графічному доробку російських, радянських і зарубіжних дослідників. Хоч це зовсім не означає, що революційна проблематика повністю вичерпана, і ми знаємо про тогочасні події практично все, так би мовити, від «А» до «Я». Насправді лакун залишається ще достатньо, вистачить, мабуть, не на одне покоління істориків. До того ж, не варто забувати, що в СРСР професійно займатися вивченням революції було, з одного боку, нібито почесною справою, а з іншого – й небезпечною. Підтвердженням тому слугує вельми промовистий факт усунення (включаючи фізичне) з кінця 1920-х – протягом 1930-х років більшості з першого покоління радянських літописців революції (приміром, М. Покровський та представники його «історичної школи» Е. Газганов, П. Дроздов, С. Піонтковський, В. Невський, П. Анатольєв, П. Парадизов та ін.), як, утім, і так званої «ленінської гвардії». Не змінилась докорінно ситуація і в наступні десятиліття. Досить згадати «справу» відомого історика Е. Бурджалова в другій половині 1950-х років за спробу бодай «косметичної» переоцінки ролі Й. Сталіна в революції або ідеологічну чистку так званого «нового напрямку» на початку 1970-х років (П. Волобуєв, К. Тарновський, І. Гіндін, В. Данилов, В. Адамов, Л. Іванов та ін.).

З другої половини 1980-х років, як і в інших сферах історичного пізнання, розпочався якісно новий етап в осягненні революційної минувшини, стимульований відкриттям багатьох недоступних раніше архівних фондів, поступовим звільненням від політичної цензури та ідеологічних обмежень, своєрідного «цензора в собі», від монополії партійно-класової, формаційної методології. Спираючись на розмаїття існуючих джерел, свіжі засадничі принципи пізнання минулого й рухаючись таким чином до нового прочитання історії Російської революції, дослідники поволі відходять від усталених стереотипів мислення, зокрема від ідеалізації та канонізації «червоного Жовтня» як предтечі масштабного соціального експерименту, замішаного значною мірою «на крові» й нещастях мільйонів людей; пропонують і реалізують нові теоретико-методологічні підходи, покликані забезпечити всебічне, аналітично-критичне уявлення про причини, хід та наслідки революційного вибуху 1917 року в Росії в імперативах логіки тодішньої системної кризи імперії, «смутного часу», взагалі крізь призму конфронтаційності російської історії й такого собі негативістського типу російської політичної культури [3, с. 5].

Важливим фактором історіографічної модернізації вивчення російського революційного процесу стали представницькі наукові форуми кінця 1980-х – 2000-х років та оприлюднення їх матеріалів [1; 10; 13; 17].

Серйозні дослідницькі проекти реалізовані в Росії останнім часом завдяки появі низки методологічно й фактологічно свіжих праць [12; 14;

18; 20]. Та й сучасні українські історики (зокрема В. Солдатенко, С. Кульчицький, В. Верстюк та ін.) звертаються у своїх наукових студіях до подій 1917 року в Росії, розглядаючи їх, щоправда, здебільшого у фокусі власне Української революції [5; 6; 11; 15; 19].

Разом з тим, навряд чи є підстави надмір підносити наш час і сучасну літературу про буремні події початку минулого сторіччя в Росії та її наступні трансформаційні кроки з позицій ідеологем т.зв. «старшого брата» в новоутвореній союзній державі аж до її розпаду в 1991-му. Адже, як видно навіть неозброєним оком, дуже важко йде пошук істини, правди, тобто шляхів максимально об'єктивного і повного відтворення цього контроверсійного феномена російської та світової історії. Чинника, який до того ж був і залишається надполітизованим суб'єктом історіографічного процесу, слугуючи незатухаючим «яблуком роздору» в середовищі різних політсил та їх симпатиків – науковців, особливо гуманітаріїв, активістів громадянського суспільства. Очевидно, не варто зайвий раз доводити, що політична кон'юнктура неабияк позначається на процесах осмислення та переосмислення багатьох подійних картин радянської минувшини, перш за все гострих, суперчутливих, драматичних, веде до їх спотворення чи відвертих фальсифікацій, реанімації старих і появи нових міфів, зокрема про Російську революцію.

Це стало особливо виразно помітним явищем в наші дні, в умовах масованого наступу Кремля на суверенітет і територіальну цілісність України (чого ще донедавна ніхто не очікував й не міг уявити навіть у жажливому сні!), цинічно-зухвалої анексії Криму, інспірованої й усіяно «накачуваної» Москвою так званої «гібридної війни» на сході нашої держави. У підсумку, на превеликий жаль, більшістю українців та росіян наші країни визнаються нині «ворожими», дедалі посилюється конфронтація між ними не тільки на рівні держав, а й соціумів, розгорнута запекла інформаційна війна, яка часто-густо «замішана» якраз на маніпуляціях навколо українсько-російських взаємин в історичній ретроспективі, насамперед радянської епохи, починаючи з часів революції 1917 року і аж до розвалу СРСР. Причому емоційна тональність інтерпретацій багатьох з них просто зашкалює, формуючи нерідко однобоке, упереджене сприйняття нашої вельми строкатої, звивистої, але спільної історії у XX столітті. Екстраполяція ж деформованого таким чином історичного контексту на сучасність ні до чого путнього, окрім нових хвиль ненависті та помсти з обох сторін, не призведе апріорі. Тому, думається, сьогодні як ніколи важливо, щоб цей «історичний контекст» все ж таки фактово, неупереджено відтворювали ті, кому це належить за визначенням, тобто чесні, незаангажовані історики, для яких найвищим мірилом професіоналізму завжди й за будь-яких обставин має бути

одне: пошук істини, правди історії. Хоча, зрозуміло, в реальному житті зробити це ой як нелегко.

А тепер звернімося до деяких ключових аспектів причинно-наслідкового характеру в руслі проблеми Російської революції.

Виклад основного матеріалу розпочнемо з тези про її легітимність чи нелегітимність, законність чи незаконність, що є базовим поняттям для усвідомлення сутності будь-якої революції, якщо це, звісно, справжня, класична соціальна революція, а не фейк, бунт чи заколот.

Одразу зауважу, що революція вже сама по собі є порушенням законів, правил і норм, чинних в державі. Але від цього, як нам здається, вона не набуває автоматично ознак злочину, оскільки в ході її здійснення попередні закони просто перестають працювати, а відтак неминуче втрачають легітимність або, іншими словами, масову підтримку суспільства, народу. І навпаки, справжня революція, як правило, отримує таку підтримку, спирається на неї при розв'язанні назрілих суспільних завдань, передусім щодо зміни старого і утвердження нового політичного режиму, правлячого класу, еліти, тобто фундаментальних основ, на яких тримається сама державна конструкція. А це і є у сукупності дещо своєрідна, але все ж таки легітимація революції та її переможців. Приходять же нові політичні сили до влади, як відомо, по-різному – мирним і немирним шляхом, хоча завжди через запекле протистояння зі старими, віджилими режимами.

З цієї точки зору революція 1917 року в Росії (за винятком окремих нюансів) мало чим відрізнялась від подібних соціальних збурень ХХ – ХХІ ст. у світі. До того, ж не слід забувати, що тут вже у дні революції її завоювання де-юре були закріплені рішеннями легітимного представницького органу – II Всеросійського з'їзду Рад, склад якого був сформований за квотним принципом від різних політсил (більшовиків, меншовиків, есерів, кадетів, бундівців та ін.).

Отже, навряд чи є достатні підстави категорично стверджувати про «нелегітимність» російської революції. Головне, що її ключові сигнали «почула» й підтримала тоді більшість населення країни. Інша річ – чому вони згодом були суттєво деформовані у дусі сталінізму та комуністичної практики, обернувшись провалами в соціально-економічній політиці. Але то тема іншої розмови. В усякому разі, обвинувачувати через це революцію заднім числом, з висоти реалізації започаткованих нею ідей та новацій було б, на нашу думку, помилкою, оскільки задекларовані на революційних барикадах чи майданах речі (ідеали), як правило, здійснюються потім якось «не так», за іншим сценарієм, а то і взагалі всупереч їм, викликаючи нові соціальні збурення у суспільстві. На підтвердження цієї тези можна навести безліч прикладів, в тому числі з нашого, українського, сьогодення.

Проблема легітимності чи нелегітимності революційного процесу тісно пов'язана з поняттям «переворот», яким зметені з політичної арени еліти та їхні прихильники рясно маніпулюють, пояснюючи причини своїх поразок вузькоєгоїстичними підступами фанатиків-екстремістів й намагаючись при цьому принизити значення революцій риторикою про їх «нелегітимність», про «узурпацію» влади організаторами-вождями, дискредитувати рушійні сили та керманів революційного руху, здійснені потім в країні перетворення.

Звичайно, факт присутності в ході революції такого явища, як «переворот», мабуть, ніхто не заперечує. Просто в самих визначеннях подій 1917 року в Росії існує певна термінологічна плутанина, внаслідок чого поняття «переворот» нерідко протиставляється категорії «революція». Відбувається таким чином елементарна підміна поняття, коли одне з них («переворот») у вигідному для його носіїв світлі штучно виокремлюється із історичного контексту революції й видається у вигляді такого собі авантюрного механізму (на кшталт «бунту», «заколоту», «провокації» тощо) руйнації підвалин діючого державного ладу з усіма його непередбачуваними наслідками.

Між тим цей інструмент завоювання влади історично коректніше розглядати під кутом зору розвитку революції, як її вища, найбільш радикальна фаза, що й призводить до остаточного падіння пануючого режиму й відкриття суспільного простору для започаткування та становлення нового, модерного.

В цьому сенсі, вочевидь, правомірно говорити і про лютнево-березневий, і про жовтневий перевороти 1917 року, які, однак, стали лише логічними наслідками перебігу власне Лютневої і Жовтневої революцій як сегментарна складова загального революційного процесу в Росії (хоч і з різними цілями, завданнями, рушійними силами та поведінками на його початку і завершальному етапі). У першому випадку, як відомо, було покинчено із самодержавством, монархією, імперією, більш ніж 300-річним володарюванням династії Романових, у другому – скинуто легітимно сформовані після Лютого Тимчасовий уряд і його структури в центрі та на місцях з наступним переходом органів державної влади та управління під контроль переможців.

До речі, сам «демон революції» В. Ленін, як його називали на Заході, та інші більшовицькі лідери на початку і в ході революції теж застосовували подеколи термін «переворот», але лише стосовно організації та здійснення збройного повстання як заключного етапу боротьби за владу в умовах всеохоплюючої кризи в країні й нездатності правлячих кіл адекватно відповісти на її виклики. Погортайте, читачу, ленінські праці, вміщені у 35-36 томах його Повного зібрання творів, і ви навчесь переконатись в цьому.

Принципово важливим для розуміння суті та специфіки критичної ситуації, що склалась в Росії у 1917 році, є з'ясування діалектики взаємозв'язку Лютневої і Жовтневої революцій. Інакше кажучи: йдеться про одну чи дві революції. На наш погляд, це єдиний, органічно взаємозв'язаний і взаємообумовлений революційний процес, в якому є свої етапи, стадії, періоди, а його кульмінацією, апогеєм можуть слугувати жовтневі події у столиці – Петрограді, де й відбулося, так би мовити, лобове зіткнення сил революції і контрреволюції. Не випадково, мабуть, в російській історіографії двохтрех останніх десятиліть ці події фігурують здебільшого під назвою «Російська революція 1917 року» або навіть на кшталт революції кінця XVIII ст. у Франції – «Велика російська революція 1917 року». Російський історик і філософ Г. Федотов з цього приводу писав: «Чи можна протиставляти Лютий і Жовтень? Звісно, не в соціологічному аналізі руської революції. Історично обидва входять в цей грандіозний процес як його моменти. Для історика завжди залишиться Лютий – зачинатель і Жовтень – завершитель» [Цит. за: 9, с. 7]. Краще і точніше, певно, й не скажеш з огляду на органічну цілісність російського революційного процесу в 1917 році.

Одне з дискусійних питань, до якого завжди була прикута увага російських, радянських і зарубіжних істориків, полягає в осягненні суперечливої палітри історичних витоків та передумов нового революційного вибуху в Росії (після придушення царизмом революції 1905-1907 років). Адже в них, на думку сучасних дослідників, дивовижно переплітались різноманітні чинники: вікові традиції бунтарства як відповіді на приниження та несправедливість, селянських війн, «смут», «розколів», специфіка російської революційності, в тому числі ідеї і теорії руського селянського соціалізму; своєрідне сприйняття соціалістичних і марксистських ідей на російському ґрунті; особливості та труднощі оновлення Росії на рубежі сторіч, в умовах зіткнення модернізаційних і патріархальних тенденцій в економіці, політиці, соціальній і культурній сферах; надмірний централізм державної влади і неефективність всієї системи управління в країні; відсутність сталих демократичних традицій тощо [3, с. 5].

Попри значні здобутки в соціально-економічній сфері, досягнуті завдяки реалізації низки реформ упродовж другої половини XIX – початку XX ст., Росія напередодні 1917 року перебувала в складному перехідному стані, являючи собою тип ранньоіндустріальної держави з домінуванням неіндустріальних форм праці й численних пережитків феодалізму, зі збереженням традицій кріпацтва, а відтак й невирішеною супергострою проблемою аграрної модернізації переважно селянської країни. Зрештою, це й визначило недемократичне, консервативне обличчя російського капіталізму,

загалом місце Росії в світі, марність її спроб наздогнати розвинені держави [16]. Додамо до цього, що зневажливе ставлення царизму до людської особистості, суспільних «низів», невисокий рівень цивілізованості, загальної та політико-правової культури основної маси населення теж неабияк позначились на специфіці російської революційної практики, поступово втягуючи країну у вир безладдя та хаосу, системної кризи, яка особливо виразно виявилася й буквально «здетонувала» у 1917 році.

Річ у тім, що саме на цей момент в Росії склалася воістину критична ситуація, різко посилена триваючою Першою світовою війною. Незлічені людські жертви та матеріальні втрати, жорстокі поразки на фронтах, тотальна господарська розруха, катастрофічна руйнація ключових секторів економіки, болюча продовольча криза – все це важким тягарем лежало на плечах трудових верств суспільства, викликаючи у них гнів і обурення урядовою політикою. В країні назривала і стрімко наростала революційна ситуація, коли вона, по суті, опинилась на роздоріжжі й мала зробити свій вибір, щоб вийти із глибокої, всеохоплюючої кризи. М. Бердяєв писав, що «до 1917 р., в атмосфері невдалої війни, усе дозріло до революції. Старий режим згнив і не мав достойних захисників... У народі ослабли й занепали релігійні вірування, які підтримували самодержавну монархію» [2, с. 296]. Росія, за образним висловом С. Кульчицького, була на той момент просто «вагітна революцією». Навіть В. Ленін у травні 1917 року визнавав: «Коли б не було війни, Росія могла б прожити роки і навіть десятиліття без революції проти капіталістів» [7, с.31].

Саме Світова війна 1914-1918 років, як глобальна «цивілізаційна криза» [6, с. 80], як безпрецедентний руйнівний конфлікт планетарного масштабу, викликала сплеск потужних соціальних революцій, в горнілі яких загинули чотири імперії, в тому числі Російська. До речі, нинішні господарчі Кремля та прикормлені ними історики навражд чи будуть оперувати цим фактом у своїх «новілейних» промовах і публікаціях, оскільки довелося б бодай завуальовано визнати, що те ж саме, по суті, сталося через 100-років, у 2014-му, коли Росія, яка відкрито прагне до реінкарнації імперії в рамках колишнього Радянського Союзу, спочатку цинічно, нахабно (на очах усього людства) анексувала український Крим, а потім спровокувала реальний збройний конфлікт з тисячами жертв на сході України, поставивши світ на поріг нової холодної війни.

У цьому зв'язку сучасним російським «яструбам» силового переділу територій, країн і народів було б, думається, дуже повчально прислухатись до пророчих прогностичних оцінок царського міністра внутрішніх справ П. Дурново, зроблених у його записці Миколі II в лютому 1914 року (тоб-

то за півроку до початку Першої світової війни), де він попереджав про смертельну небезпеку для Росії майбутньої війни з сильною Німеччиною, вбачаючи її передусім у соціальних потрясіннях, для чого тут було особливо сприятливе підґрунтя. Адже, як наголошував Дурново, російські «низи сповідують принципи неусвідомленого соціалізму». У разі ж воєнних невдач, продовжував він, «соціальна революція в найбільш надмірних її проявах у нас неминуча... Переможена армія виявиться надто деморалізованою, аби послужити підпорою законності й порядку. Законодавчі установи й опозиційно-інтелігентські партії не зможуть стримати народні хвилі, ними ж розбурхані, і вся Росія буде втягнута у безпросвітну анархію, наслідки якої навіть не можна собі уявити» [Цит. за: 6, с. 82].

Хотілося б також, хоч і віртуально, нагадати В. Путіну та його агресивній кліці мудрі слова іншого росіянина, видатного історика другої половини XIX – початку XX ст. В. Ключевського, який застерігав тих, хто ігнорує уроки історії, що вона неодмінно провчає їх за невігластво та зневагу.

Не заглиблюючись в аналітичну реконструкцію конкретики революційних подій 1917 року в Росії, зазначимо лише, що вона дійсно була тоді вузлом найгостріших суспільних протиріч, ареною запеклого протистояння й стрімкого нарощування вибухонебезпечної енергії в глибинних пластах російського життя. І після повалення царизму відкрився шлях до широкій демократизації країни, появи реальних обрисів та альтернатив консолідації суспільства на засадах його радикального оновлення, здійснення докорінних перетворень в економіці, соціальній, політичній і духовній сферах. Проте партії та їхні лідери, що опинилися на гребені революційної хвилі, усіяко відтягували розв'язання нагальних російських проблем, блокуючи тим самим існуючі альтернативи й зводячи у підсумку нанівець шанс щодо демократичного поступу Росії.

Слабкою виявилася російська буржуазія, якій бракувало політичного досвіду, мистецтва соціальної демагогії. При всій популярності «поміркованих» соціалістів (есери, меншовики), вони внаслідок альянсу з буржуазними партіями розгубили свій вплив в масах і не змогли очолити народний рух. Ліберальні сили не зрозуміли глибини соціальної напруженості й не задовольнили животрепетні вимоги народу, залишивши «на потім» виведення Росії з війни, вирішення аграрного, робітничого та національного питань.

На фоні пасивності основних загонів російського політикуму позиції більшовиків виявились набагато привабливішими. З весни 1917 р. В. Ленін явно перегравав своїх опонентів у мистецтві «чути» суспільні настрої, адекватно реагувати на них і знову адресувати їх же масам у вигляді зрозумілих гасел. Це мистецтво у поєднанні з його

«залізною» політичною волею, вмінням буквально цілодобово «жити революцією», жорсткою партійною дисципліною відіграли зрештою вирішальну роль у захопленні влади лєнінцями в жовтні того року. Саме вони з-поміж усіх політгруповань найбільш вдало скористались тодішньою критичною ситуацією в країні, опинившись, як-то кажуть, у потрібному місці і в потрібний час. Більшовицькою перемогою і встановленням радянської влади був практично перерваний процес демократизації Росії, перетворення її на парламентську республіку європейського типу.

Зауважимо принагідно, що на дискусійних платформах науковців, публіцистів, мас-медіа (утім, як і в суспільстві взагалі) пристрасі продовжують вирувати не стільки навколо конкретних подій Російської революції 1917 року, скільки у річищі її політичних наслідків, впливу задекларованих нею імпульсів та сигналів на всю наступну історію Росії, СРСР. При цьому на одному полюсі дискусіантів (і їх все ще чимало, попри неухильне й об'єктивне зменшення носіїв радянських цінностей та ідеалів) ця епоха асоціюється здебільшого з небаченою енергією і новотворенням, самовідданою боротьбою за побудову нового суспільного ладу, модернізацією і злетом економіки, освіти, культури, часом безприкладного патріотичного руху на захист та відродження країни після найзапеклішої з воєн, перетворення СРСР на могутню, одну з двох наддержав світу. І це правда.

Для інших же радянська доба, започаткована Жовтневим переворотом 1917-го, – то шлях в нікуди, авантюрний, утопічний і безвідповідальний соціальний експеримент з нечуваним розгулом беззаконня, насильства, блокуванням і переслідуванням носіїв свободи слова, вірувань, інакодумства, мільйонами безвинно загублених життів під час Громадянської війни, штучних голодоморів, масових репресій... І це теж правда, хоч як гірко та драматична вона.

Проте як би хто не ставився і не сприймав події цієї суперечливої минувшини, особливо її гострі, трагічні сторінки, маємо усвідомити головне: ми не судді, ми – нащадки тієї епохи! А все, що зроблено й сталося тоді, – це частина нашої історичної пам'яті, нашої історії, яка, що називається, на генетичному рівні увійшла так чи інакше в плоть і кров українського та інших народів колишнього Союзу як символ багатомірної життєдіяльності кількох поколінь наших співвітчизників, наших батьків, дідів і прадідів – заради чи всупереч вірі у примарне «світле майбутнє», задеклароване компартійними вождями.

Тож вилучити це минуле із масової свідомості сьогодення, принизити його, очорнити, законодавчо заборонити навіть думати про нього було б і антиісторично, і аморально. На моє переконання, це дуже нагадає більшовицькі підходи з їх сумновідомою ідеологією «доценту зруйнувати все...». А

от вчитися на уроках цього минулого мають всі, й насамперед можновладці, щоб не повторювати тодішніх помилок і злочинів, щоб, як кажуть, двічі не наступати на одні й ті ж «історичні граблі».

Висновки. Осмислюючи можливі уроки в контексті впливів революції 1917 року на долю України, маємо підстави виокремити й аргументувати бодай деякі з них, а саме:

- революційно-буремне, гостро конфронтаційне ХХ сторіччя (та й початок нинішнього) з усією очевидністю довели, що реальної альтернативи демократичній моделі державного будівництва та управління в світі не існує, оскільки саме вона, побудована на засадах верховенства права і закону, й дотепер залишається загально визнаним індикатором і гарантом динамічного сталого розвитку країн та народів, забезпечення достатньо високого рівня їхнього соціального благополуччя. І хоч це, як сказав колись британський прем'єр У. Черчилль, гірше з того, що має людство, проте кращого воно не придумало. Запропонована ж російськими більшовиками в якості такої альтернативи комуністична доктрина і політична система тоталітарного типу, засновані на приматі принципу «революційної доцільності», глибокої соціально-класової диференціації суспільства, вимивання найбільш продуктивної, інтелектуальної його частини шляхом утвердження режиму беззаконня та свавілля, вже на засадничому рівні виявилась антигуманною, нежиттєздатною, тупиковою, а тому неминуче була приречена (хоч і проіснувала майже три чверті століття), зазнавши зрештою краху разом зі своїми «сателітами» – країнами так званої «народної демократії»;

- віддаючи беззаперечні переваги еволюційній парадигмі суспільного розвитку і чудово розуміючи труднощі та болісні прояви революційно-радикального розриву з минулим, руйнації усталених традицій і цінностей, звичних норм і способу життя, ескалації насилля тощо, в той же час не варто забувати й інше, не менш важливе: революції відбуваються там і тоді, де і коли реформи не здійснюються або «буксують», не даючи суспільно очікуваного результату. Іншими словами, революції – це не що інше, як розплата за багаторічну несправедливість, гноблення, приниження. Наочний тому доказ – недавні Помаранчева революція (2004 р.) і Революція Гідності (2013-2014 рр.) в Україні;

- ключовим, фундаментальним вектором і сутнісним базисом будь-яких суспільних перетворень та модернізацій є їх чітка соціальна спрямованість, яка базується на добре продуманій, всебічно збалансованій соціальній політиці, недопущенні надмірної поляризації суспільства й неухильно зростаючого розриву в рівнях життя людей, що рано чи пізно може обернутися важкими і небезпечними наслідками, тобто потрясіннями революційного характеру та масштабу. До речі, цей суперваж-

ливий урок на планетарному рівні чи не вперше наочно продемонстрували на практиці провідні капіталістичні держави, коли саме за допомогою істотного посилення соціальних компонентів своєї економічної діяльності виходили із «великої депресії» кінця 1920 – початку 30-х років;

- реалізуючи свої ідеї та програми, політичні еліти, правлячі режими завжди повинні не тільки декларувати, а й реально створювати максимально сприятливі умови для стабільного підтримання нормального рівня життєдіяльності кожної конкретної людини, гарантуючи її безпековий захист, громадянські права і свободи, стимулюючи до саморозвитку, самореалізації, самоствердження. Адже найголовніше завжди здійснюється на рівні людському, а не на глобально – державно – космічному. Сумнозвісний радянський досвід нехтування цієї хрестоматійної істини, внаслідок чого «проста», «маленька» людина часто-густо розглядалася владою як своєрідний «гвинтик» у суспільному просторі країни, аж ніяк не слід забувати сьогодні, будуючи нову демократичну, правову, соціально орієнтовану державу під назвою «Україна»;

- і ще один повчальний урок логічно випливає із нашого революційного досвіду. Йдеться про формування і практичну реалізацію справжньої, а не удаваної, «декларативно-трибунної» стратегії досягнення національного консенсусу в Україні, побудованої на засадах сучасної, історично й науково вивіреної, а головне – зрозумілої для всіх національної ідеї, без штучного поділу країни по лінії Захід-Схід, а людей – на «західняків» і «східників», нагнітання емоцій в оцінках нашої історико-культурної спадщини, передусім недавніх часів, пошуку «внутрішніх ворогів», «агентів Кремля», «п'ятої колони» тощо. Не так давно це вже ми проходили, пожинаючи «плоди» кампаній «полювання на відьом» в СРСР. Пора нарешті припинити зводити політичні рахунки з минулим, «замиритись» з ним, зважаючи, що це надзвичайно тонка, делікатна, суспільно – щемка «матерія», яка для багатьох слугує таким собі «залізобетонним інструментом «обґрунтування» діаметрально протилежних позицій, котрі ні до чого путнього привести не можуть, окрім перманентного збудження суспільних пристрастей. Розколоте ж на непримиренні табори суспільство, як відомо, апріорі нездатне успішно вирішувати назрілі, тим більше масштабні трансформаційні завдання;

- невід'ємною і органічною складовою політичної практики вищого державного керівництва має стати організація постійного й ефективного моніторингу управлінської діяльності на всіх «поверхах» владної ієрархії, вироблення вміння у чиновницького корпусу об'єктивно оцінювати тенденції та світовий досвід державотворення і правдиво-самокритично свій, власний, своєчасно й адекватно реагувати і враховувати у повсякденному житті, практичній ді-

яльності прояви внутрішніх та зовнішніх викликів;

• насамкінець, виходячи з того, що Російська революція стала потужним «детонатором» багатожертовної Громадянської війни за активної участі ряду іноземних держав, обернулася наступною політико-дипломатичною і економічною блокадою радянської Росії, СРСР, маємо завжди пам'ятати просту істину: влада, яка спричиняє і всіляко роздмухує навколо себе, окрім внутрішнього, ще й зовнішнє вороже оточення як на глобальному рівні, так і особливо у відносинах з сусідами, неминуче втягує свою країну і свій народ у тривалу виснажливу боротьбу з опонентами, колосальні ре-

сурсні та репутаційні втрати, самоізоляцію від світової спільноти, а тому теж історично приречена. У ХХ сторіччі цю істину підтвердив дуже виразно радянський режим, а в нинішньому – російський, путінський.

Такими у найзагальніших рисах вбачаються основоположні перипетії революції 1917 року в Росії, складна, контрверсійна і багато в чому драматична діалектика й динаміка реалізації її ідей та сигналів на російському ґрунті, уроки, які маємо, зокрема, винести ми, українці, будуючи й захищаючи свою державу від територіальних зазіхань вчорашнього «старшого брата».

ПРИМІТКИ

* Революція (від пізньолат. *revolutio* – поворот, переворот). Звідси поняття «соціальна революція» визначається як докорінний переворот у житті суспільства, що призводить до ліквідації віджилого суспільного ладу і утвердження нового, прогресивного. Див.: Великий тлумачний словник сучасної української мови / Укл. і гол. ред. В.Т. Бусел. – К.: Ірпінь, 2007. – С. 1206.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Анатомия революции. 1917 год в России: массы, партии, власть. – СПб.: «Глаголь», 1994.
2. Бердяев Н. Русская идея / Н. Бердяев. – СПб.: Азбука – классика, 2008. – 320 с.
3. Голдин В. И. 1917 год в России: поиски объективного осмысления / В. И. Голдин // Россия, 1917: взгляд сквозь годы. – Архангельск, 1998.
4. Карр Э. Х. Русская революция от Ленина до Сталина. 1917–1929 / Э. Х. Карр; пер. с англ. Л.А. Черняховской. – М.: «Интер – Версо», 1990. – 208 с.
5. Кульчицкий С. Російська революція 1917 року: Новий погляд / С. Кульчицкий. – Київ: Наш час, 2008. – 78 с.
6. Кульчицкий С. Червоний виклик: історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. У 3 кн. / С. Кульчицкий. – Київ: Темпора, 2013. – Кн. 1. – 504 с.
7. Ленін В. І. Про тверду революційну владу / В. І. Ленін. – Повне зібр. тв. – Т. 32.
8. Литвин В. М. Роль революцій в історичній долі України / В. М. Литвин // Дзеркало тижня. – 2007. – 1 грудня.
9. Медведев Р. А. Русская революция 1917 года: победа и поражение большевиков / Р. А. Медведев. – М., 1997.
10. Октябрьская революция. Народ: ее творец или заложник? – М., 1992.
11. Політична історія України. ХХ століття: У 6 т. Т. 2: Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920) / Редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін.; В. Ф. Солдатенко (кер.), В. Ф. Верстюк. – Київ: Генеза, 2003. – 488 с.
12. Революция 1917 года в России: Новые подходы и взгляды: Сб. науч. ст. / Редкол.: А. Б. Николаев (отв. ред. и отв. сост.) и др. – СПб, 2013.
13. Россия 1917 год: Выбор исторического пути. – М., 1989.
14. Российская революция 1917 года: Власть, общество, культура: В 2 т. – М.: Политическая энциклопедия, 2017.
15. Солдатенко В. Ф. Українська революція: Історичний нарис / В. Ф. Солдатенко. – Київ: Либідь, 1999. – 975 с.
16. Степанов А. И. Место России в мире накануне Первой мировой войны / А. И. Степанов // Вопросы истории. – 1993. – № 2. – С. 156–163.
17. 1917 год в судьбах России и мира. – Архангельск: СОЛТИ, 2007.
18. 1917 год в России: Социалистическая идея, революционная мифология и практика: Сб. науч. тр. – Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 2016. – 384 с.
19. Українська революція: 1917 – початок 1918 (Проблеми, пошуки, узагальнення). – Запоріжжя, 1998. – 264 с.
20. Якубовская Е. В. Февральская революция 1917 г. в оценке советской и русской зарубежной историографии 1920 – 30-х гг.: Автореф. дис... канд. ист. наук / Е. В. Якубовская. – М., 2011.

REFERENCES

1. *Anatomiya revolyucii. 1917 god v Rossii: massy, partii, vlast' [Anatomy of the Revolution. 1917 in Russia: the masses, parties, power]*. (1994). SPb. : «Glagol'» (in Russian).
2. Berdyaev, N. (2008). *Russkaya ideya [Russian idea]*. SPb.: Azbuka – klassika (in Russian).
3. Goldin, V. I. (1998). *1917 god v Rossii: poiski ob'ektivnogo osmysleniya [1917 in Russia: the search for objective judgment]*. Arhangel'sk: Rossiya, 1917: vzglyad skvoz' gody (in Russian).
4. Karr, E.H. (1990). *Russkaya revolyuciya ot Lenina do Stalina. 1917-1929 [The Russian Revolution from Lenin to Stalin. 1917-1929]*. Moscow: «Inter – Verso» (in Russian).
5. Kul'chyts'kyi, S. (2008). *Rosiy's'ka revolyutsiya 1917 roku: Novyy pohlyad [Russian Revolution of 1917: A New Look]*. Kyiv: Nash chas (in Ukrainian)
6. Kul'chyts'kyi, S. (2013). *Chervonyy vyklyk: istoriya komunizmu v Ukrayini vid yoho narodzhennya do zahybeli [The Red Challenge: The History of Communism in Ukraine from its Birth to Death. 3 books]*. Kyiv: Tempora (in Ukrainian)
7. Lenin, V. I. *Pro tverdu revolyutsiynu vladu [About solid revolutionary power]*. Povne zibr. tv., 32 (in Ukrainian)
8. Lytvyn, V. M. (2007). *Rol' revolyutsiy v istorychniy doli Ukrayiny [The role of revolutions in the historical destiny of Ukraine]*. *Dzerkalo tyzhnya*, 1 hrudnya (in Ukrainian)
9. Medvedev, R. A. (1997). *Russkaya revolyuciya 1917 goda: pobeda i porazhenie bol'shevikov [The Russian Revolution of 1917: the victory and defeat of the Bolsheviks]*. Moscow (in Russian).
10. *Oktyabr'skaya revolyuciya. Narod: ee tvorec ili zalozhnik? [October Revolution. The people: its creator or hostage?]*. Moscow (in Russian).
11. *Politychna istoriya Ukrayiny. XX stolittya: U 6 t. T. 2: Revolyutsiyi v Ukrayini: polityko-derzhavni modeli ta realiyi (1917-1920) [Political History of Ukraine. XX centuries: 6 volumes T. 2: Revolutions in Ukraine: political and state models and realities (1917-1920)]*. (2003). Kyiv: Heneza (in Ukrainian)
12. *Revoluciya 1917 goda v Rossii: Novye podhody i vzglyady: Sb. nauch. st. [The Revolution of 1917 in Russia: New Approaches and Views: Sat. sci. Art]*. (2013). SPb. (in Russian).
13. *Rossiya 1917 god: Vybor istoricheskogo puti [Russia 1917: The choice of the historical path]*. (1989). Moscow (in Russian).
14. *Rossiyskaya revolyuciya 1917 goda: Vlast', obshchestvo, kul'tura: V 2 t. [The Russian Revolution of 1917: Power, Society, Culture: In 2 tons]*. (2017). Moscow: Politicheskaya ehnciklopediya (in Russian).
15. Soldatenko, V. F. (1999). *Ukrayins'ka revolyutsiya: Istorychnyy narys [Ukrainian Revolution: Historical Essay]*. Kyiv : Ly'bid' (in Ukrainian)
16. Stepanov, A. I. (1993). *Mesto Rossii v mire nakanune Pervoj mirovoj vojny [The place of Russia in the world on the eve of the First World War]*. *Voprosy istorii*, 2, 156-163 (in Russian).
17. *1917 god v sud'bah Rossii i mira [1917 in the destinies of Russia and the world]*. (2007). Arhangel'sk : SOLTY (in Russian).
18. *1917 god v Rossii: Socialisticheskaya ideya, revolyucionnaya mifologiya i praktika: Sb. nauch. tr. [1917 in Russia: Socialist idea, revolutionary mythology and practice: Sat. sci. tr.]*. (2016). Ekaterinburg, Izd-vo Ural'skogo un-ta (in Russian).
19. *Ukrayins'ka revolyutsiya: 1917 – pochatok 1918 (Problemy, poshuky, uzahal'nennya) [Ukrainian Revolution: 1917 - the beginning of 1918 (Problems, quests, generalizations)]*. (1998). Zaporizhzhya (in Ukrainian)
20. Yakubovskaya, E. V. (2011). *Fevral'skaya revolyuciya 1917 g. v ocenke sovetskoj i ruskoj zarubezhnoj istoriografii 1920 – 30-h gg. [The February Revolution of 1917 in the evaluation of Soviet and Russian foreign historiography of the 1920s-1930s]*. Moscow (in Russian).

Іваненко Валентин Васильович – доктор історичних наук, професор
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
Адреса: 49010, Дніпро, пр. Гагаріна, 72
E-mail: ivanenko_dnu@i.ua

Ivanenko Valentin V. – doctor of history, professor
Oles Gonchar Dnipro National University
Address: 72, Gagarin Av., 49010, Dnipro, Ukraine
E-mail: ivanenko_dnu@i.ua
ORCID 0000-0002-4731-6702